

ÖZBEKLERDE ÖLÜM RİTÜELLERİ

Death Rituals among Uzbeks

Shokhrukh TUYCHİBAEV*

Ali SELÇUK*

Öz

Makalede Orta Asya'nın en kalabalık nüfusuna sahip Özbek Türklerindeki ölümle ilgili inanış ve uygulamalar değerlendirilmiştir. Özbekistan'ın Taşkent-Fergana bölgeleri ve çevresi bağlamında hazırlanan çalışmada ölüm ritüelinin çeşitli boyutları incelenmiştir. Konu üzerindeki incelemelerimiz nitel araştırma yöntem ve teknikleri doğrultusunda yapılmıştır. Öncelikle Özbeklerin ölüm ritüeliyle ilgili kaynaklar incelenmiş, akabinde de fenomenolojik alan araştırması olarak ilgili bölgelerde gözlem ve tespit, katılım, mülakat, kılavuz/kaynak kişilerle görüşme teknikleri genişçe kullanılmıştır. Elde edilen verilerden hareketle ölüm öncesi ve ölüm sonrası yapılan مراسم ve uygulamalar ele alınmıştır. Ölüm öncesi inanışlar kapsamında ölümü önlemeye yönelik çeşitli uygulamalar, ölümün habercileriyle ilgili inanışlar, ölüm döşegindeki hastaya ilişkin davranışlar incelenmiştir. Ölüm sonrası uygulamalarla alakalı olarak da defin sonrası yapılan bazı ritüeller (üçü, yedisi, yirmisi, kırkı, yılı) ve mevsimsel (kar yağdı, kavun pişti, gül gördü) anma adetleri, Özbeklerin yas kıyafetleri ve yemekleri hakkındaki bilgiler ele alınarak değerlendirilmiştir. Çalışmamızın en önemli sonuçlarından biri, Fergana-Taşkent bölgesindeki ölümle ilgili inanış ve uygulamaların ekseriyetinin Anadolu Türklerinin geleneklerinde de bulunduğu tespit edilmesidir.

Anahtar Sözcükler: Özbekler, ölüm, defin, inanış, Taşkent.

ABSTRACT

In the article, the beliefs and practices related to death in the Uzbek Turks, who have the most populous population of Central Asia, were evaluated. In the study prepared in the context of the Tashkent-Fergana regions of Uzbekistan and its surroundings, various dimensions of the death ritual were examined. The analyzes on the subject were made in line with qualitative research methods and techniques. First of all, the sources related to the death ritual of the Uzbeks were examined, and then, as a

* Doktora Öğrencisi. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Asya Çalışmaları Anabilim Dalı, Kayseri/Türkiye. E-posta: shohruhtuychi@gmail.com. ORCID: 0000-0002-8793-2622.

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Halk Bilimi Bölümü, Kayseri/Türkiye. E-posta: aliselcuk@erciyes.edu.tr. ORCID: 0000-0001-5326-8113.

phenomenological field research, the techniques of observation and determination, participation, interview, interview with guide/resource people in the relevant regions were used extensively. In the article we have widely discussed pre-death/post-death ceremonies and practices. Within the scope of pre-death beliefs, various practices to prevent death, beliefs about the harbingers of death, and behaviors related to the patient on his deathbed were examined. Regarding post-mortem practices, some rituals performed after the burial (three, seven, twenty, forty days and one year practices) and seasonal (snow fell, melon ripe, seeing flower) commemoration customs, information about the mourning clothes and meals of the Uzbeks were evaluated. In the light of the information obtained in the study, it can be said that the death customs and traditions in the Uzbeks carry the traces of thousands of years of Turkic culture and civilization and are kept alive together with Islamic elements today. One of the most important results of our study is that most of the beliefs and practices related to death in the Fergana-Tashkent region are also found in the traditions of Anatolian Turks.

Keywords: Uzbeks, death, burial, belief, Tashkent.

Giriş

Her toplumda olduğu gibi Özbek Türklerinde de ölüme ilişkin kendilerine özgü inanış ve uygulamaları bulunmaktadır. Bu kapsamdaki gelenekler halkın tarihi, yaşam tarzı, örf adetleri, dinsel bakış açısı, kısacası kadim geçmişin bugüne kadar sürdürdüğü tüm değerleri ortaya çıkarmaktadır. Matem ritüelleri sadece ölen kişiye yönelik merasimleri değil, toplumun öteki dünyayla ilgili anlayışını, duygu ve düşüncelerini de yansıtmaktadır.

Araştırmalarımız Özbek Türklerinin ölüm ritüeliyle ilgili kaynakların oldukça kısıtlı olduğunu göstermektedir. Konuyla ilgili ilk incelemelerin esasen eski Sovyet bilim adamlarınca yapıldığı müşahede edilmiştir. Örnek olarak Ziyayev ve Lunin (1972) ile Lobacheva'nın (1986) kitapları konumuzun genel çerçevesi bakımından önemlidir. Özbekistan'ın bağımsızlığına kavuştuğu 1991 yılı sonrası ülkede milli ve kültürel değerlerin canlandığı ve doğal olarak alandaki bilimsel araştırmaların çoğaldığı görülmektedir. Bunun neticesi olarak Özbeklerin ölüm ritüeliyle ilgili araştırmalarda da belli bir mesafe kat edilmiştir. Bu kapsamda Nasriddinov (1996), Öreyeva (2004), Aşirov (2007) ve Payziyeva'nın (2014) çalışmaları bu hususa örnek gösterilebilir.

Özbek Geleneklerinde Ölümü Önleme

Ölümün kaçınılmaz bir durum olduğu, er ya da geç herkesin başına geleceği gerçeği ortadadır. Bununla beraber insanoğlu çeşitli tedbirlerle ölüm

olayını önlemeye, geciktirmeye veya en azından beklenmedik bir ölümden korunmaya çalışmakta ve bunun için de ölümlle ilgili farklı ritüeller uygulamaktadır. Özbeklerde de tabii olarak hoş karşılanmayan ölüm hadisesini önlemeye yönelik birtakım geleneklere rastlanmaktadır.

Özbekler içinde “sadaka reddi belâ” deyimini çok yaygınlık kazanmıştır. Bunun anlamı, “sadaka belayı defeder” veya “önler” demektir. Bu deyim aslında çok derin bir inanca dayanmaktadır. Buna göre insanın kaderinde olan herhangi olumsuz vakalar sadaka vermekle değiştirilebilmekte veya en azından ertelenebilmektedir. Yapmış olduğumuz saha çalışmaları ve mülakatlarda topladığımız bilgilere göre muhataplarımız ölümün habercisi olan herhangi bir durumla karşı karşıya kaldıkları zaman sadaka vermekte ve bununla endişelerini gidermeye çalışmaktadırlar. Örneğin; Taşkent’in Şeyhantahur ilçesindeki saha çalışmamız sırasında görüştüğümüz bir kişi (KK-2) kötü rüya gördüğünde sadaka verdiği ve bununla canının huzur bulunduğunu anlatmaktadır.

Özbeklerde ölümü önleyeceğine inanılan tedbirlerden biri “kan çıkarmak” geleneğidir. Normalde bu deyimle herhangi evcil bir hayvanı kesmek suretiyle “kan çıkarılması” kastedilmektedir. Fergana il Beşarık ilçesindeki kaynak kişimiz (KK-3), kendi ninesinin zaman zaman yerlerin “kansıracağı” yani kan istediği, dolayısıyla hayvan kesip kanının yere akıtılması gerektiğini anlattığını bildirmiştir. Aksi takdirde kan isteyen yerin evdekilere zarar verebileceği düşünülmektedir. İnsanoğlu tarihinin en eski zamanlarına kadar dayanan kurban etme ritüeli altında da değerlendirebileceğimiz böyle “önlemleri” kendileriyle istişare etmeye gelen müşterilerine Özbek şamanları yani “bahşiler” de çok sık şekilde tavsiye etmektedir. Özellikle ağır durumda olan yakınlarının halini iyileştirme amacıyla şamanlara gidenlere koyun, keçi veya en azından horoz yahut tavuk gibi hayvanlardan birini keserek “kan çıkarmaları” önerilmektedir.

Halkın içinde yaygın olan inanışlara göre evdeki belli araç gereçlerden faydalanma sırasında belli kuralla uyulmaması ölümü çağırabilmekte, dolayısıyla böyle kurallara uymaya özen gösterilmesi gerektiği inanışı bulunmaktadır. Örneğin, Taşkent’te görüştüğümüz bir kaynak kişi (KK-1) oklavanın yerinde durması gerektiğini vurgulamaktadır. O, “Oklava yerinde durmalı ve sadece yemek yapıldığı zaman kullanılmalıdır. Aksi takdirde evde talihsiz durum yaşanabilir” demektedir.

Fergana’daki Hokand şehrinde konuştuğumuz diğer bir kaynak kişi (KK-4) ise “ot süpürgenin her zaman yatay şekilde konulmasına özen gösteril-

melidir” görüşünü paylaşmıştır. Dikey konulan süpürge kaynağımıza göre eve “gassal” yani ölü yıkayıcısını çağırır.

Özbeklerin titizlikle dikkat ettiği diğer bir diğer nesne küldür. Evde herhangi bir şey odunla pişirildikten sonra onun külüne dikkat edilmesi tavsiye edilir. Büyüklerin söylediklerine göre kül, temiz bir köşeye bırakılmalı veya gömülmeli, hiçbir zaman çöple karıştırılmamalıdır. Aksi durumda “dügün yasa dönüŖebilir” (KK-5).

Halk içinde yaygın olan inanışlardan biri de ölünlün ölü çağırması korkusudur. Dolayısıyla herhangi ölüm durumlarında yeni ölümlerin önlenmesiyle ilgili birtakım adetler bulunmaktadır. Andican ilinde yapılan saha çalışmamızda bununla ilgili değişik bir inanış ile karşılaştık. Burada ikiz olan çocuklardan birisinin öldüğü zaman kendisiyle birlikte ikizini de kabre götürebileceği düşüncesi bulunmaktadır ve bu durumu önlemek için bir tedbir alınmaktadır. Buna göre ikiz çocuklardan ölen çocuk defnedilirken yanına bir kukla konulmaktadır. Böylece onun kendi ikizini çağırmayacağına inanılmaktadır (KK-6).

Taşkent Özbeklerinde ölüyü defin işlemine hazırlama merasimlerine katılan hamile kadınların veya yeni doğum yapan kadınların bebeğinin etkilenebileceği inanışı mevcuttur. Dolayısıyla ölünlün hamile kadına veya bebeğine kötü etkisini önlemek için belli işlemler yerine getirilmektedir. Buna göre cenazeye katılan hamile veya yeni doğum yapan kadınların parmağına kefen kumaşının bir ipi bağlanır, sonra o ip merhumla beraber defnedilir. Bu adet Taşkent’te hala kısmen olsa da uygulanmaktadır (KK-1).

Araştırma yaptığımız bölgede yaygın olan inançların bir diğeri birbirine bağılı yakın kişilerden birinin öldüğü zaman diğlerinin ölen yakınının izinden gitmeye niyet edebileceği ve bu durumun sonuçta kendisini etkileyip hasta düşüreceği ihtimalidir. Bunu önlemek için yakınıni kaybeden birisini “soğutmak” âdeti bulunmaktadır. Bunun için etkilenebilecek kişinin herhangi bir elbisesi ölenin mezarına götürölüp orada nem halinde bırakılmakta ve bekletilmektedir. Sonra da ölünlün yakını o elbiseyi ürperek giymesi gerekmekte ve böylece ölen yakınının kötü etkisinden kurtulacağına inanılmaktadır (KK-7).

Özbeklerde Ölüm Hazırlık Süreci

Özbeklerde hayatta iken ölüm için belli hazırlıkları yapma geleneği de bulunmaktadır. Genellikle evin büyükleri ölüm sırasında gerekecek olan kefen ve başka levazımı kapsayan ve “ölümlük” adı verilen bir bohçayı hazırlayıp kendi sandıklarında saklar. Yaşlı olan ya da uzun süre hasta kalan

kişi ömrünün tükendiğini fark ederken, çoluk çocuğunu, yakın akrabalarını ve dostlarını helalleşmek için çağırtırır. Hayattayken kendinden sonra bir problem çıkmasın diye evlatları arasında bırakacağı mirası paylaşır. Ölmek üzere olan kadınlar kendi takılarını kızları ve gelin torunları arasında paylaşır. Bu paylaşım vasiyet yazma şeklinde ya da sözlü olabilmektedir. Vasiyet sırasında çocukların kendi aralarında dayanışma içinde yaşamaları hakkındaki tavsiye ve öneriler de dile getirilmektedir. Ayrıca ölmek üzere olan kişi kendisinin nereye gömülmesi gerektiği, cenazesinde kimlerin nasıl bulunacağı, kim tarafından yıkanacağı gibi ayrıntılar içeren isteklerini yakınlarıyla paylaşabilmektedir.

Ölümün Habercileri

Çalışma alanı içerisinde yer alan bazı bölgelerdeki gözlemlerimiz Özbeklerin rüyaları uğurlu ve uğursuz olarak ikiye ayırdığı ve kimi rüyaların ölümün habercisi olarak değerlendirdiğini göstermiştir. Rüyasında boş beşik, çiğ et, kansız düşen diş, yeni inşa edilen binayı görmesi insanın bir yakınının öleceğine işaret olduğuna inanılmaktadır. Taşkent'in Beşyagaç semtinde yaptığımız bir mülakatta kaynak kişi (KK-8) gençliğinde kız arkadaşıyla çok samimi oldukları ve kendisini çok sevdiğini anlattı. Ancak günlerden bir gün kötü rüya görmüş, dişleri dökülüp ağzı çok ağrıyormuş. Sabaha doğru nişanlının ölüm haberini öğrenmiş. Benzer inanış Anadolu'da da bulunmaktadır. Örneğin; Evcı Alevilerinde “rüyasında azı dişinin çıktığını gören kişinin kendi çocuğunun öleceğine; diğer dişlerinden bir tanesinin çekildiğini veya kendiliğinden düşmesi ise aile yakınlarından birisinin öleceğine işaret etmektedir.” (Selçuk, 2009: 103). Avanos yöresinde rüyada ölen bir kişi tarafından çağrılmak, külçe altın veya çiğ et görmek cenaze habercisi olarak yorumlanır (Yolcu, 2014: 507).

İnsanın rüyasında ölen akrabalarından birini görmesi ve ölenin kendisiyle bir kimseyi veya nesneyi götürmesi aile içinde yakınlaşan ölümü ifade etmektedir. Ölen akrabalarından birisinin herhangi bir şey verdiği veya bıraktığı rüyalar ise iyi anlama gelmektedir. Fergana'nın Danğara ilçesindeki kaynak kişi (KK-9), bir kaza yaşadığı ve kazadan sağlam bir şekilde çıktığını anlatmaktadır. Ona göre bir gün önce gördüğü rüyasında bununla ilgili işaret olmuş. Yani ninesi rüyasına girmiş, kendisini elinden tutup bir yere götürmüş. Ama bir köprüden geçecekleri sırada köprü kırılmış ve ninesi nehrin öteki tarafına geçtiği halde kendisi nehri geçememiş.

Özbeklerde bazı hayvanların belli hareketlerini ölüme işaret olarak değerlendiren inanışları da bulunur. Örneğin köpeğin ev etrafında ulması,

horozun gündüz ötmesi uğursuzluk olarak görülmektedir (Payziyeva, 2014: 27). Ayrıca Taşkent ve Fergana'daki kaynak kişilere göre baykuşun evin çatısına konup ötmesi de ölüme işaret olarak düşünülmektedir. Baykuş korkusuna Anadolu Alevileri arasında da rastlanır. Özellikle Evci Alevileri arasındaki inanışa göre ölümü işaret eden hayvanların başında baykuş gelmektedir. Onlar ölümünü istedikleri, sevmedikleri birisine “ocağında baykuş tünesin!” tarzında beddua ederler. “Baykuş bir evin yakınında veya üzerinde öttüğünde o evde birinin öleceğine işaret ettiğine inanırlar. Bu durumda, muhtemelen gelecek olan ölümü uzaklaştırmak için ocağın ateşli bir odun parçası alınır, ocağın bacasından dışarıya atılır.” (Selçuk, 2009: 102).

Andican'da karşılaştığımız ilginç bir bilgi ise kedi ile ilgilidir. Buna göre herhangi bir evde birisinin öldüğü ve defin merasimi yapıldığı zaman eve kedinin girmesi önlenmektedir. Çünkü inanışa göre kedinin ölünün üzerinden geçmesi yeni bir ölüme sebep olabilir. Taşkent'te yaptığımız görüşmelerden biri de örümcekle ilgili bilgi vermektedir. Buna göre herhangi bir şekilde örümceğin yenilmesi yiyeceğin ölümüne neden olacağı bildirilmektedir. Bunun dışında kaynak kişilerden biri (KK-9) karganın ötmesi, kedilerin insan gibi ses çıkarması durumlarını da uğursuzluk olarak saymaktadır. Yukarıda bahsettiklerimizin dışında çok ağır olan hastanın halüsinasyonlar görmesi, anlaşılması güç cümleler kurması da ölümünün yaklaştığının işaretleri olarak kabul edilir. Özellikle hastanın “beni götürmeye geldiler”, “beni götürmeye geliyorlar”, “evleri temizleyin”, “falanca beni yanına çağırıyor, götürüleceğim diyor” gibi sözler söylemesi, ölümünün yaklaştığının işaretleridir (KK-1).

Özbeklerde Ölüm Döşesindeki Hastayla İlgili Uygulamalar

Özbeklerde ölüm döşesinde yatan hastalara yönelik belli uygulamalar görülmektedir. Buna göre hastanın istediği, canının çektiği yemekler yapılmakta ve kendisine verilmektedir. Hasta herhangi bir yakını görmeyi istediği zaman hemen onunla görüşmesi sağlanır. Hastanın tüm istekleri yerine getirilmeye gayret edilir. Hatta Taşkent'teki bir kaynağımızın verdiği bilgilere göre çok hasta olan bir akrabaları kendi yakını görmeyi istemiş ama o kişi uzak seferdeymiş. Bu durumda hastanın isteğini yerine getirme amacıyla başka bir benzer akrabasına o istenilen kişinin elbiselerini giydirmişler ve ölüm döşesindeki hastayla konuşturmuşlar, helalleşmelerini sağlamışlar (KK-11). Özbekler ağır hastaya iyi şeyler konuşmakta, hastalığına rağmen kendisinin çok iyi görüldüğünü, en yakın zamanda iyileşeceğini söylemektedirler. Taşkent Özbeklerinde hastanın odasına onun sevmediği birisinin girmesine izin verilmemektedir. Ayrıca araştırdığımız bölgede ölüm döşesindeki hastalara Yasin suresini okuma geleneği bulunmaktadır. Tüm vıla-

yetlerdeki kaynaklarımız Yasin okuma uygulamasının hastayı iyileştireceğine veya ölümünü hafifleteceğine inanmaktadırlar.

Özbeklerde hastalarla ilgili adetlerden bir diğeri, onun ağzına pamukla su damlatma geleneğidir. G. Snesev bu uygulamanın köklerinin Zerdüştlükten kaynaklandığını savunur. Buna göre can veren bir Zerdüş, kötülüğün sembolü Ahriman'ın etkisi altında olduğundan dolayı zararlı ruhları kovmak için ruhani dualar okuması ve dinçlik vermek üzere kutsal "haoma" şerbetini ağzına damlatması gerekmektedir (Snesev, 1969: 131). Payziyeva'nin saha çalışmalarına göre ağıza su damlatma geleneğini Taşkent Özbekleri şöyle anlatmaktadır: Eğer ölmekte olan kişinin ağzına su damlatılmazsa o susuzluğa dayanamayıp Şeytan'ın verdiği suyu içebilmektedir (KK-10). Taşkent'te hastanın hali çok fenalaştığı zaman defin öncesi belli hazırlıklar yapılır. Mesela evin avlusu ve odaları temizlenir, evdeki bağlı tüm şeyler çözülür.

Özbeklerde Yas

Etnolog van Gennep'in söylediği gibi yas süresi diriler ve ölümler arasındaki özel etkileşimi ifade eder. Bunda diriler dünyası ve merhumlar âlemi arasında beraberlik bağı oluşturulmaya çalışılır (2002: 135). Ölüm sırasında ve sonrasında yas merasimleri önemli anma geleneklerini kapsamaktadır. Matem merasimlerindeki gelenek-görenekler, zaman ve mekâna ait felsefi düşüncelerle uzay ve insan ortasındaki, doğa ve âdem hayatı ortasındaki sürekli bir iletişimi yansıtmaktadır (Aşirov, 2001, 126).

Özbeklerde yas tutma âdeti akrabaların yakınlığı ve uzaklığına göre çeşitli sürelerle seyretmektedir. Genel olarak aile fertlerinin yas süresi bir yıldır. Eğer merhum çocuk ya da bebekse yas süresi de kısalmaktadır. Yas, bir evde birisinin ölmesiyle hemen başlamakta, ev halkı yas elbiselerini giymekte ve gelenlerden başsağlığı dileklerini kabul etmektedir. Ölüyü defnettikten sonra onun yakınları eve dönmekte ve üç gün boyunca sabahtan akşama kadar evin kapısında oturup gelen geçenlerden başsağlığı mesajlarını kabul etmektedir. Çoğu durumlarda kapı girişinde sofraya kurulup gelenlere çay ve yemek ikram edilmektedir. Ama bu yemekler kesinlikle evde yapılmamaktadır. Çünkü inanışa göre üç gün ve gece boyunca ölü çıkan evde ateş yakılması yasaktır. Dolayısıyla yemekler ya komşular ya da akrabalar tarafından getirilmektedir.

Yasin ilk süreci üç gündür. Anadolu Türklerinde olduğu gibi Özbekler de bu üç gün boyunca ışıkları söndürmemektedir. Aslında İslamiyet'e göre de yas tutmak üç gündür. Fakat Özbeklerdeki üç günlük yas sadece birinci

aşama olarak görülür. Üç gün ve gece sonunda halka “ihsan” veya “mare-ke” pilavı verilmekte, ikram sofrasına gelenlerden ölüyü anmaları ve ardından dua etmeleri umulmaktadır. Bundan sonra ölünün yedisi, yirmisi, kırkı, elli ikisi ve yılı denilen yas süreci gelmektedir. Öte yandan bir yıl içerisindeki Ramazan ve Kurban bayramları sırasında da üçer gün anma ritüeli düzenlenmektedir. Üç günlük yasin nihayetinde belli işlemler yapılır. Örneğin merhumun çamaşırları yıkanmakta, evde artık yemek yapılabilenekte, yas elbiselerini giyenler onları çıkarıp normal şekilde giyinebilmektedir. Ama kadınların koyu renkli başörtülerini çıkarmalarına henüz izin verilmez. Yas başörtüsünü kadınlar merhuma yakınlığı ve geleneklere bağlılığına göre ölünün yirmisi, kırkı ve hatta yılına kadar takmaktadırlar.

Merhumun yedisi yedinci gün düzenlenir. Bu günde yakın akrabalar toplanır, merhumu anar, ruhuna Fatihalar okur. Yemek pişirilir ve gelenlere ikram edilir. “Küçük çille” denilen ölünün yirmisi, yedisine göre daha geniş şekilde düzenlenebilir. Bunda ilgili yas yemekleri yapılır, mevlit okunur, ölü hatırlanır. Andican’da ölünün kırkına kadar evde mum yakarlar, bir köşeye kâsede su ve üzerine ayva ağacının dalını koyarlar. Bu gelenek ölünün ruhunun kırk güne kadar evine gelip haber aldığı inancına dayanır. Buradaki ölünün evinde mum yakma veya gece ışıkların açık bırakılması İslam öncesi Türk geleneğinin bir devamıdır. Ölünün kırkına “büyük çille” denilir. Bu günde ölünün cesedinin yarıldığı ve bu sürecin hafif atlatılması için belli tedbirlerin yerine getirilmesi gerektiğine inanılır. Yine bu gün akrabalar toplanıp dualar okur. Kazanda Özbek pilavı yapıp gelenlere ikram edilir. Andican’da ölüyü yıkamada kullanılan ve ağacın altına dökülen suyun yerine ölü kadınsa iğne, erkekse bıçak sokma âdeti vardır. Bu, merhumun kolay yarılmasına yardım edeceğine inanılır.

Yukarıdakilerin dışında bazı bölgelerde, özellikle Andican’ın belli köylerinde merhumun elli ikisi de yapılmaktadır. Bu günde akrabalar toplanıp Türk mantısını andıran özel “çüçvara” yemeğini pişirmektedirler. Taşkent’teki kaynaklarımız “yirmisi”, “kırkı” ve “yılı” gibi anma ritüellerini değerlendirirken onların aslında tam o gün değil, örneğin yirmisinin 17 veya 19’unda, kırkının 37 veya 39’unda, yılının ise 7, 9 veya 11’inci ayında yapıldığını aktarmaktadırlar. Bu durum Taşkentliler arasında ölümle ilgili ritüellerde tek sayılara dikkat edilmesi anlayışıyla bağlı olmalıdır. Andican ilinde de merhumun yıl dönümü tam 12. ayında yapılır. Buradaki halkın düşüncesine göre, merhum kendisini anmalarını tam öldüğü gün bekler ve ruhlar dünyasındaki tanıklarını anma törenine davet eder (KK-12). Son dönemlerde özellikle Taşkent bölgesinde yas sürecinin ve anma ritüellerinin kısaltıldığı

görülmektedir. Bunda üç ve yedisinin, yirmi ve kırkının birleştirilip yapılması gözlemlenmektedir. Ayrıca merhumun yıl dönümü de öncesi gibi büyük yapılmamakta; daha sade, daha uygun şekilde düzenlenmektedir. Anma ritüelinin Ramazan ayına denk gelmesi durumunda ise “ikram” yemeği gündüz değil de iftar zamanında verilmektedir.

Taşkent'teki bir kaynağımız eskiden buralarda “kada” denilen bir anma ritüelinin bulunduğunu anlatmıştır. Ona göre ölünün kırkıdan sonra herhangi uygun bir zamanda yapılan kada merasiminde ölünün kızının gelin olarak gittiği ailenin üyeleri ve mahalleliler çağırılmakta ve onlar için sofraya düzenlenip merhum anılmakta, dualar okunmaktadır.

Yukarıdakilerin dışında bölge halkında belli mevsimlerdeki tabii hadiseler, bitki veya meyvelerin çıkması dolayısıyla yapılan bazı anma ritüellerine de rastlanmaktadır. Örneğin ölü defnedildikten sonra ilk kar yağdığı gün “kar yağdı” töreni düzenlenir. Bunda karın ayak izinin belli olacağı kadar yağması gerekir. Bunda da yine akrabalar toplanıp merhumu hatırlamaktadırlar (KK-13). Bahar gelip ilk çiçekler açınca da “çiçek görme” âdeti yapılır. Bunda çiçekler toplanıp merhumun kabrine götürülür ve “senin göremediğin ilk çiçekler sanadır” denir. Yaz mevsiminde “kavun pişti” veya “üzüm pişti” merasimi yapılmaktadır. Bunda komşu ve akrabalar ölenin evine davet edilip onlara yaz meyveleri ikram edilir, kendilerinden merhumun ruhuna dua etmeleri rica edilir. Kabakların çıktığı sonbaharda ise “kabak aşısı” düzenlenir. Bunda yine kabaktan özel yemek yapıp merhumu anmak için gelenlere ikram edilir.

Özbeklerde Yas Kıyafetleri

Yas sürecinde dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da kıyafetlerle ilgilidir. Yas sürecinde aile fertlerinin yanında merhumun yakın akrabalarının da yaslı olduğunu belli eden elbise giymeleri gerekir. Kadınların matem libasları da koyu renkli elbise ve başörtüsüdür. Normalde başını örtmeyenler de yaslı olduğu zaman başını örtmektedir. Genellikle evin büyük hanımları “ölümlük” denilen bohçalarını hazırlarken kendi için kefenlikleri diktirmeyle beraber kızları, gelinleri ve kardeşleri için matemde kullanılan koyu mavi, lacivert, koyu yeşil, siyah renkli elbiseleri de hazırlamakta ve öldüğü zaman bunları giymelerini yakınlarına söylemektedir (KK-1). Bu kıyafetlerin günlük milli elbiselerden farkı, onların alt kısmı ve kol kısmının ucu yani gömleğin yeni dikilmemiş olmasıdır (Zununova, 2002: 100). Fergana ilinin “Evvel” köyündeki kadınların babası vefat ederse siyah, annesi vefat ederse lacivert yas elbiseleri giydikleri aktarılmaktadır (Nalivkin, 1886: 95). Fergana'nın

Novkat köyünde ise merhum vefat ettiği gün akraba kadınlara büyük kırmızı örtü verilmekte ve onu başlarının üzerine koymaktadırlar (Karmisheva, 1986: 148).

Bazı bölgelerdeki görüşmelerimizde yas elbiselerinin sadece birer adet dikildiğini öğrendik. Çünkü eğer böyle elbisenin sayısı çoğalsa “başı yastan çıkmaz” inancı vardır (KK-12). Ölünün yedisinde günü erkekler için yas elbiselerini çıkartmak üzere “bel yeçme” yani bel bağını çözme töreni yapılır. Bunda evin büyüğü erkekler “geçmiş olsun” demekte, erkekler bel bağlarını, kaftanlarını ve takkelerini çıkarmakta, evin büyüğüne para vermektedirler (Payziyeva, 2014: 111). Kadınların yas elbiselerini çıkarma töreni ise ölene yakınlığa göre yirmisi, kırkı veya hatta yılında yapılmaktadır. Bunun için açık renkli herhangi kumaştan bir yeni elbise dikilip giyilmekte ve normal giyinme sürecine girilmektedir.

Taşkent ve Fergana bölgesinde merhumun vefatından üç gün geçince “kir yuvdi” yani merhumun çamaşırlarını yıkama âdeti yapılır. Taşkent’te bu sırada misafirler için kullanılan minderlerin çarşafı da çıkarılır ve yıkanır. Sonrasında matem merasimlerinde kullanılan bu eşyalar normal durumlarda da kullanılabilir. Araştırmacı Aşirov’un verdiği bilgilere göre (2001: 124), Fergana bölgesinde yıkanması gereken çamaşırlar beyaz ve siyah olarak ikiye ayrılır. Ölünün vefatına kadar evdekilerin giydikleri giysiler beyazlara, yas sürecinde kullanılanlar da siyahlara katılır. Söz konusu ikiye ayrılan giysiler yıkanırken sularının birbirine karıştırılmamasına dikkat edilir.

Özbek Yas Yemekleri

Özbek yas merasimlerinde yemeklere özel bir önem gösterilir; her bir merasim için özel yemekler pişirilir. Üç günlük yas süresinde genellikle komşular tarafından sulu yemekler yapıp merhumun evine gönderilir. Üçüncü günü ve yıl dönümünde büyük kazanda etli pilav yapıp gelen misafirlere ikram edilir. Zengin kişiler yirmisi ve kırkı gibi anma merasimlerinde de etli pilav yaptırabilmektedir. Normalde ise yirmisi, kırkı, elli ikisi gibi anma günlerinde “katlama” (katmer), “samsa” (börek), “çüçvara” (haşlanmış mantı) gibi yemekler yapılır. Bir başka yas yemeklerinden biri de “helvaytar” tatlısıdır. Genelde bu tatlı yas merasiminde yapıp gelenlere ikram edilir. Eve ruh kelebeği girdiğinde de bu tatlıyı yapıp Kuran okuma geleneği bulunmaktadır.

Andican bölgesinde eskiden hatta günümüzde de merhumu mezara koyup döndükten sonra aile üyeleri, akrabalar, komşulara “kara aş” (aş Özbekçede pilav demektir) denilen yemek yapılır. Bu yemekten ev sahipleri

yemez, sadece gelenlerin yemeklerinin tamamen tükenmesine dikkat etmeleri gerekir (KK-6). Yaslı evde Ramazan ve Kurban bayramlarında sofraya yufka ve “talkan” (toz ekmek ve şeker karışımı) servis edilir. Eskiden bu tür yemekleri herkes kendi hazırlardı, günümüzde ise daha çok sipariş edilmektedir. Anma merasimlerinde sofraya yemekleri koyarken onların tek sayıda olmasına dikkat edilir. Bununla yaslı günlerin çift yani tekrar olması umulur. Başsağlığı için gelenler de getirdikleri ekmek, kebab, börek, katmer vb. yiyeceklerin tek sayılı olmasına dikkat ederler.

Sonuç

Taşkent-Fergana bölgesi Özbeklerinin ölümle ilgili geleneksel inanış ve uygulamalarının etnoloji bakımından değerlendirmesi neticesinde aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir:

1. Bölgede ölümle ilgili merasim ve adetlerde ölüyü defnetmeyle alakalı gelenek görenekler ve matem merasimlerinde öteki dünya hakkındaki tasavvurlar, büyüçülük, çeşitli yasaklar, ikram ve kurbanlıklar, ruhlar âlemiyle iletişim gibi konuların etkileri gözlemlenmektedir. Bölge halkı düşüncesinde ruh ve ruhlar dünyasıyla ilgili net inanışlar bulunmaktadır.

2. Günümüzde bölgede uygulanan defin ve matem geleneklerinin incelenmesi, onlarda İslamiyet’in değerleri ağırlıklı olduğu halde, daha önce burada bulunan eski dinlerdeki bazı inanışların kalıntılarının da bulunduğunu ortaya koymaktadır. Merhumların ruhlarına Kuran’dan dua ve Fatiha’lar okumanın yanında, ruhların helalliğini kazanma, onları razı etme ve kızdırmama, yemeklerin kokusuyla (is çıkarmakla) ağırlama, onlardan gelebilecek zararları önlemek için koyun, tavuk, horoz vb. kurbanlıklar getirme adetleri yukarıdaki tezimizi desteklemektedir.

3. Gözlemeleme ve saha çalışmalarımız neticesinde, defin ve matem gelenekleri, anma merasimlerinin daha çok köy halklarında eskisi gibi korunup eda edildiği ve onların uygulanmasında çoğu kez kadınların müteşebbis olduğu, erkeklerin de kadınlar tarafından yapılması gerektiği vurgulanan adetleri ekseriyetle bilinçsiz şekilde yaptıklarını fark ettik. Ölünün üçü, yedisi, yirmisi, kırkı, elli ikisi, yılı, “kar yağdı”, “kavun pişti”, “gül gördü”, “kabak aşısı” gibi anma ritüelleri yukarıdaki çerçevede değerlendirilebilir.

4. Çalışmamızın en önemli sonuçlarından biri, Fergana-Taşkent bölgesindeki ölümle ilgili inanış ve uygulamaların ekseriyetinin Anadolu Türklerinin geleneklerinde de bulunduğu tespit edilmesidir. Buradaki belli köy ve kasabalarda da ölünün yedisi, yirmisi, kırkı, elli ikisi, yılı gibi anma merasimlerinin bulunduğu, defin ve anma merasimlerinin komşular ve akrabalarla

dayanışma içinde yapıldığı, bu sırada belli yas yemeklerinin ikram edildiği gibi bilgiler söz konusu benzerliğin başta gelenleridir.

Kaynakça

- Aşirov, Adhamcan (2001). *Avestodan Miras Merasimler*. Taşkent: Abdulla Kadiri Neşriyati.
- Aşirov, Adhamcan (2007). *Özbek Halkının Kadimiy Etikad ve Merasimleri*. Taşkent: Özbekistan Milliy Kütüphanesi Neşriyati.
- Karmisheva, Balkis X. (1986). “Arhaiçeskaya simbolika v pohoronno pominalnoy obryadnosti Uzbekov Fergani”. *Drevnie Verovaniya i Kulti Narodov Sredney Azii*, 4: 149.
- Lobacheva, Nina (1986). *Drevnie obriyadi verovaniya i kulti narodov Sredney Azii*. Moskova: Nauka.
- Nalivkin, Vladimir P. & Nalivkina, Maria (1886). *Ocherk bita jenshini osedlogo tuzemnogo naseleniya Fergani*. Kazan: Tipografiya İmperatorskogo Universiteta.
- Nasriddinov, Kamber (1996). *Özbek Defin ve Taziye Merasimleri*. Taşkent: Abdulla Kadiri Namidegi Halk Merasi Neşriyati.
- Öreyeva, Derman (2004). *Özbek Matem Meresimleri Folklori*. Taşkent: Fen Neşriyati.
- Payziyeva, Madina (2014). *Özbeklarning An’anaviy ve Zamonoviy Matem Meresimleri*. Taşkent: Yangi Naşr.
- Selçuk, Ali (2009). “Evcı Alevilerinin Ölüm İle İlgili İnanış ve Uygulamaları”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 178: 101-110.
- Snesarev, Georgyi (1969). *Relikty domusul ‘manskikh verovanyi i obryadov u Uzbekov Khorezma*. Moskova: Nauka.
- van Gennep, Arnold (2002). *Obriyadi Perexoda*. Moskova: RAN.
- Yolcu, Mehmet Ali (2014). “Avanos Yöresinde Ölümle İlgili Tabusal Kaçınmalar”. *Avanos Sempozyumu Bildirileri (Nevşehir, 23-25 Ekim 2014)*. Ankara: Grafiker, 501-510.
- Ziyayev, Hamid & Lunin, B. Vladimiroviç (ed.) (1972). *Etnograficheskoe izuchenie byta i kul’tury Uzbekov*. Taşkent: Fen.
- Zununova, Gülçehra (2002). *Eski Şehir Ahalisinin Maddi Medeniyetindeki Özgerişler. Taşkent Mahalleleri, Eneneler ve Zemanevilik*. Taşkent: Yangi Asr Avlodi.

Sözlü Kaynaklar

- KK-1. Shahlo Jurayeva, 1977 doğumlu, terzi. Taşkent Yunusabad ilçesi, Halkabağ mahallesi, 2019.
- KK-2. Jasur Mengliyev, 1979 doğumlu, gazeteci. Taşkent Bektemir ilçesi, 2019.
- KK-3. Sayyora Zununova, 1957 doğumlu, ev hanımı. Fergana Beşarik ilçesi, 2019.
- KK-4. Odina Nabiyev, 1970 doğumlu, ev hanımı. Fergana Hokand şehri, 2019.
- KK-5. Gulçehra Ozod kızı, 1959 doğumlu, öğretmen. Taşkent Yunusabad ilçesi, Halkabağ mahallesi, 2019.
- KK-6. Mahbuba Tirkaş kızı, 1961 doğumlu, ev hanımı. Andıcan İzbaskan ilçesi, 2019.
- KK-7. Nargiza Sobirova, 1974 doğumlu, öğretmen. Taşkent Şeyhantahur ilçesi, Çiğatay mahallesi, 2019.
- KK-8. Bunyad Kulov, 1978 doğumlu, şoför. Taşkent Çilanzar ilçesi, Beşyağaç mahallesi, 2019.
- KK-9. Mamur Nabiyev, 1998 doğumlu, şarkıcı. Fergana Danğara ilçesi, 2019.
- KK-10. Dilşad Salamov, 1973 doğumlu, öğretmen. Taşkent Mirza Ulubey ilçesi, 2019.
- KK-11. Nadira Hakimova, 1970 doğumlu, esnaf. Taşkent Yunusabad ilçesi, Halkabağ mahallesi, 2019.
- KK-12. Aykız Urinova, 1971 doğumlu, ev hanımı. Andıcan İzbaskan ilçesi, Luğumbey köyü, 2019.
- KK-13. Saida Atabayeva, 1961 doğumlu, muhtar, Taşkent Üçtepa ilçesi, Şark Güllü mahallesi, 2019.

“COPE–Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir:

Yazarların Notu: Bu çalışma, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kültürel Çalışmalar Anabilim Dalında devam eden “Özbek Türklerinde Ölümle İlgili İnanış ve Uygulamalar (Taşkent–Fergana Bölgesi Örneği)” adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Teşekkür: Bu çalışmanın hazırlanmasında yardımcı olan Özbekistan Ankara Büyükelçiliği görevlisi Abdumalik Tuychibaev’e teşekkür ederiz.

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışmanın verileri 2020 yılından önce toplandığı için geçmişe dönük etik kurul belgesi alınmamıştır, ancak araştırma etiğine uyulmuştur.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarların potansiyel bir çıkar çatışması yoktur.

Katkı Oranı Beyanı: Shokhrukh Tuychibaev’in yazdığı yüksek lisans tezinin bir kısmı, tez danışmanı Prof. Dr. Ali Selçuk tarafından makale haline getirilmiştir.

The following statements are made in the framework of “COPE–Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors”:

Authors’ Note: *This study was produced from the master’s thesis titled “Beliefs and Practices Related to Death in Uzbek Turks (The Case of Tashkent–Fergana Region)” continuing in the Cultural Studies Department of the Institute of Social Sciences of Erciyes University.*

Acknowledgement: *We would like to thank Abdumalik Tuychibaev, an officer of the Uzbekistan Embassy in Ankara, who helped in the preparation of this study.*

Ethics Committee Approval: *Since the data of this study were collected before 2020, ethics committee approval retroactively was not obtained; however, research ethics were followed.*

Declaration of Conflicting Interests: *The authors have no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.*

Author-Contributions Statement: *A part of the master’s thesis written by Shokhrukh Tuychibaev was turned into an article by his thesis advisor, Prof. Dr. Ali Selçuk.*